

GƏNCƏ ŞƏHƏRİNİN BİRGƏYAŞAYIŞ ƏNƏNƏLƏRİ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DİALOQ NÜMUNƏSİDİR.

Elnur HƏSƏNOV

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsi,
Gəncə, Azərbaycan*

Giriş

Ölkəmizin qədim tarixə malik elm və mədəniyyət mərkəzlərindən olan Gəncə şəhəri əsrlər boyu birgəyaşayış mədəniyyətini səciyyələndirən milli-mənəvi dəyərləri ilə seçilmişdir. Burada milli, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, insanlar daim sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamışlar. Bir məqamı qeyd etmək kifayətdir ki, 1897-ci il siyahıya alınmasına görə, Gəncə şəhərinin Dulusçular, Şərbaflar, Boyaqçılar, Dəmirçilər, Mis-gər-lər, Zərrabi, Əttarlar kimi qədim sənətkarlıq məhəllələrində əhalinin milli tərkibi aşağıdakı kimi idi: azərbaycanlılar 27436 nəfər, çuvaşlar 34 nəfər, qaraçaylar 6 nəfər, qumuqlar 2 nəfər, türkmənlər 4 nəfər, qırğızlar 1 nəfər, avarlar 103 nəfər, darginlər 2 nəfər, udinlər 4 nəfər, qazı-qumuqlar 118 nəfər, çeçenlər 7 nəfər, inquşlar 6 nəfər, çərkəslər 4 nəfər, velikoruslar 2519 nəfər, maloruslar (ukraynalılar) 215 nəfər, beloruslar 1 nəfər, polyaklar 240 nəfər, çex-lər 12 nəfər, litvalılar

37 nəfər, latırlar 4 nəfər, karellər 8 nəfər, estonlar 3 nəfər, votyaklar 3 nəfər, macarlar 1 nəfər, moldavanlar 1 nəfər, fransızlar 4 nəfər, italyanlar

13 nəfər, almanlar 103 nəfər, ingilislər 6 nəfər, yunanlar 5 nəfər, farslar 39 nəfər, kürdlər 3 nəfər, slavyanlar 11 nəfər, osetinlər 20 nəfər, yəhüdilər 93 nəfər, aysorlar 9 nəfər, gürcülər 486 nəfər, acarlar 1 nəfər, immeretiyalılar 5 nəfər, minqrel 13 nəfər, lazlar 7 nəfər və s (Əhmədov, 2007, 18-22).

Bir məqamı xüsusi qeyd etmək zəruridir ki, şəhərdə müasir dövrümüzdə qədər qorunub saxlanılmış on doqquz məscid, dörd türbə, iki məqbərə, İmamzadə abidəsi kimi islam mədəniyyətinə aid yerli memarlıq inciləri ilə yanaşı, islamaqədərki dövrə aid alban məbədləri, kilsələr, həmçinin XIX əsrdə inşa edilmiş xristian və iudaizm dinlərinə aid abidələr də mövcuddur. Ölkəmizin qərb bölgəsindəki ən qədim pravoslav kilsələrindən biri Gəncə şəhərinin Dabbaqlar məhəlləsində yerləşir və müasir dövrümüzdə qədər xristian möminlər burada dini ayinlərini yerinə yetirir, mühüm tarixi tarixləri və bayramlarını qeyd edirlər. Bu qədim məbəd mühüm tarixi və memarlıq abidəsi kimi qorunur, şəhər sakinləri pravoslav möminlərə hörmət və ehtiramla yanaşırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə ən böyük və qədim Alman lüteran kilsələrindən biri şəhərin vaxtilə alman əhalisinin yaşadığı Əttarlar məhəlləsində yerləşir və mühüm tarixi-memarlıq abidəsi kimi mühafizə edilir. Şəhərin əksər əhalisinin müsəlman olmasına baxmayaraq, Gəncə sakinləri əsrlərdən bəri qədim alban xristian məbədlərinə, həmçinin gürcü kilsəsinə və digər abidələrə xüsusi hörmətlə yanaşırlar.

Gəncə Yəhüdilər küçəsi, Ləzgilər məhəlləsi, Lahic məhəlləsi kimi yaşayış məskənlərinin olduğu, fərqli millətlərin və milli azlıqların sülh şəraitində əsrlər boyu yaşadıkları azsaylı şəhərlərdən biridir. Səbəb isə bu şəhərdə, ümumiyyətlə, ölkəmizdə birgə yaşayış mədəniyyətinin qorunması, multikultural, tolerant dəyərlərə sadiqliyin mövcudluğudur.

Gəncə şəhərinin çoxəsrlik tarixinin qoruyucuları olan tarixi-memarlıq abidələri, o cümlədən qədim İmamlı məhəlləsində mövcud olmuş çoxsaylı məscid-mədrəsələr, İmamzadə türbəsi islami prinsip və dəyərlərdən çıxış edərək sülhün, əmin-amanlığın qoruyucusu qismində çıxış edir. İslam mədəniyyəti və tarixinin qoruyucusu olan bu abidə, burada mövcud olan saf, müqəddəs ilahi mühit xalqımızın birliyinin, vəhdətliyinin, həmrəyliyinin təbliğinə xidmət edir.

1930-cu ildən 1944-cü ilə qədər İmamzadə kompleksinin bəzi yardımçı binaları (hücrələri) kimsəsiz uşaqlar üçün sığınacaq kimi istifadə edilib. Bu müqəddəs məkanda Böyük Vətən müharibəsi illərində müxtəlif millətlərin nümayəndələri olan yeniyetmə və gənclər təmənnəsiz olaraq yaşamış, onlara müxtəlif peşələr tədris edilmişdir. Bu gün müqəddəs İmamzadə ziyarətghına hələ də müxtəlif dini inancın tərəfdarları olan və artıq yaşa dolmuş ahıl insanlar minnətdarlıq hissi ilə ziyarətə gəlirlər.

Gəncə İmamzadə türbəsi xalqımızın yüksək dini tolerantlıq, dözümlülük mədəniyyətinin də təsbitinə şərait yaradır. Etnik, mənəvi-ideoloji xüsusiyyətlərimiz içərisində özünəməxsus yeri olan və dünya xalqları üçün həqiqi nümunə kimi göstərilə bilən bu nəcib insani keyfiyyətimiz ölkəmizin digər ziyarətghalarında olduğu kimi, İmamzadədə də qorunub saxlanılmışdır.

Birgəyaşayış ənənələrinin tədqiqində şəhərsalma mədəniyyətinin əhəmiyyəti

Gəncənin qədim tarixə malik İmamzadə ziyarətghında və digər mühüm tarixi məkanlarına müxtəlif dinlərə mənsub olan qeyri-müsəlman ziyarətçilərin heç bir ayrı-seçkiliyə, təzyiqlərə məruz qalmadan abidələri ziyarət edə bilmələri xalqımızın yüksək birgəyaşayış mədəniyyəti dəyərlərinə sadıqlılığının göstəricisidir. Gəncə İmamzadə türbəsi şəhərin qədim ərazisində, xarabalıqları yaxınlığında yerləşir.

Beləliklə, Gəncə şəhərinin ərazi, məkan baxımından tarixi yerdəyişmələrinin daha dəqiq müəyyən edilməsində də İmamzadə kompleksinin mənbəşünaslıq dəyəri danılmazdır. Abidənin müasir dövrümüzdə qədim Gəncə ərazisində yerləşməsi isə onun elmi tədqiqinə münasib şərait yaradır, maddi mənbələrin qorunması, mühafizə olunması, həmçinin müvafiq arxeoloji qazıntı tədbirlərinin, tarixi, etnoqrafik araşdırmaların effektiv surətdə həyata keçirilməsinə münasib imkan vermiş olur.

Haqqında bəhs edilən epigrafik mənbələrdə Gəncə tarixinin olduqca mühüm məqamları ehtiva olunmuşdur. Bu kitabələrdəki tarixi faktlar, öz növbəsində Gəncə İmamzadə kompleksinin şəhərin ümumi inkişafındakı mövqeyini, əhəmiyyətini təsbit etməklə yanaşı, eyni zamanda Gəncədə çoxəsrlik, təmənnəsiz xeyriyyəçilik ənənələrinin də mövcud olduğunu, müxtəlif tarixi mərhələlərdə həyata keçirildiyini sübuta yetirir.

Bununla yanaşı, qeyd olunan epiqrafika nümunələri həm də Gəncədə memarlıq, sənətkarlığın çox qədim dövrlərdən etibarən formalaşdığını, zaman keçdikcə əvvəlki ənənələrə istinad etmək şərtilə yeni-yeni xüsusiyyətlərlə zənginləşdiyini, beləliklə də şəhər mədəniyyəti ünsürlərinin (elementlərinin) çox əski tarixi dövnlərə əsaslandığını göstərir. Gəncə İmamzadəsinin epitafiya nümunələrinin, qədim qəbir abidələrinin, məzarüstü xatirə komplekslərinin ən böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan xüsusiyyətləri sırasında Gəncənin, bütövlükdə xalqımızın qədim dini görüş və təsəvvürlərinin, axirət dünyası ilə bağlı inam və inanclarının tədqiq olunmasına şərait yaratması qeyd edilə bilər.

Gəncə İmamzadəsi, onun ətrafında mövcud olan çoxsaylı, müxtəlif tarixi mərhələləri əks etdirən və bu səbəbdən də bir-birindən kifayət qədər fərqlənən, amma bir çox ümumi cəhətlərə malik olan məzarlar, həmçinin qəbirüstü tikililər (abidələr) xalqımızın, o cümlədən də Gəncə əhalisinin etnoqrafik ənənələrinin, dəfn adət və mərasimləri ilə bağlı təsəvvür və ayinlərinin elmi-nöqtəyi nəzərdən təfəsilatlı surətdə araşdırılmasında dəyərli mənbə kimi çıxış edir. Bu baxımdan sərđabələr xüsusi əhəmiyyətə malik olan abidələrdir.

Bu dəyərli tarixi abidə özündə yalnız yerli memarlıq, inşaat sənəti ənənələrini ehtiva etməklə kifayətlənmir. Belə ki, abidənin türbə hissəsinin üzərində işlənmiş nəfis bənövşəyi, mavi, yaşıl rəngli kaşı nümunələri şəhərdə dulusçuluq sənətinin, o cümlədən mayolikanın, ziyarətgahın əsas giriş qapılarının ətrafında quraşdırılmış üzəri işləməli hasarlar metalışləmə sənətinin memarlıq abidələrində uğurla tətbiqindən xəbər verir.

Ziyarətgahın ərazisində yeddi hektar ərazidə olan geniş məzarlıq (qəbiristanlıq) ərazisində çoxsaylı qəbirüstü abidələrdə təsadüf edilən piktoqrafik (şəkli) və ideoqrafik (fikri) yazı nümunələri Gəncədə orta əsrlər dövründə inkişaf etmiş ənənəvi həkkaklıq sənətinin izlərini özündə əks etdirir.

İmamzadə türbə-kompleksi xalqımızın, o cümlədən gəncəlilərin həyatında o qədər əvəzsiz mövqe tutmuşdur ki, uzun müddət ərzində müxtəlif dövnlərdə ölkəmizin paytaxtı olmuş, özünün bütün mövcudluğu dövründə isə mühüm sosial, elmi-mədəni, iqtisadi və siyasi mərkəz rolunu qoruyub saxlamış qədim Gəncəmizdə bu abidə əhəli tərəfindən müqəddəs bir məkan olaraq mühafizə edilmişdir.

Gəncə İmamzadə abidəsi geniş etnoqrafik mənada xalqımızın mental dəyərlərinin, xüsusilə də ailə və nigahla bağlı ənənələrimizlə əlaqədar dəyərlərin qorunması sahəsində əvəzsiz bir məkandır. Belə ki, bütün bölgələrimizdə olduğu kimi, milli-mənəvi dəyərlərimizin, adətlərimizin mühafizəsi və gələcək nəsillərə çatdırılması sahəsində Gəncədə də ailə, nigah məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Məhz elə bu səbəbdən də ailəyə müqəddəs bir varlıq kimi yanaşıldığından, Gəncədə yeni ailə quranların, həmçinin onların yaxın qohum-əqrəbalarının birlikdə müqəddəs İmamzadə pirini ziyarət etmələri ənənə halını almışdır.

Multikultural dəyərlər və tarixi-memarlıq irsi

Gəncə şəhərinin bir çox tarixi-memarlıq abidələri kimi, İmamzadə türbəsi xalqımızın yüksək dini tolerantlıq, dözümlülük mədəniyyətinin də təsbitinə əsas verir. Etnik, mənəvi-ideoloji xüsusiyyətlərimiz içərisində özünəməxsus yeri olan və dünya xalqları üçün həqiqi nümunə kimi göstərilə bilən bu müsbət insani keyfiyyətimiz ölkəmizin digər ziyarətgahlarında olduğu kimi, İmamzadə də qorunub saxlanılmışdır.

Geniş mənada Gəncə İmamzadə türbə-kompleksinin xalqımızın milli dövlətçilik ənənələrinə münasibəti, sadıqlıyının, təəssübkeşliyinin güclənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərməsi qeyd oluna bilər. Belə ki, İmamzadə ziyarətgahı, ilk növbədə bizim xalqımızın milli-sərvəti, tarixi abidəsi olmaq etibarilə maddi-mədəni irsimizin daşıyıcısı kimi nəsildən-nəslə etnik mənsubiyyətimizi ötürərək onu yaşadır.

Xalqımızın ən mühüm keyfiyyətlərindən biri də xeyirxahlıq, təmənnəsiz xeyriyyəçilik, əliaçıqlıqdır. Bu baxımdan İmamzadə ziyarətgahı həqiqi örnək mənbəyidir. Belə ki, istər mühüm dövlət bayramları, dini mərasimlər təşkil edilən zaman, istərsə də adi günlərdə çoxlu sayda müxtəlif sosial qrup və zümrələrin nümayəndələri olan insanlar tərəfindən zəvvarlar üçün ehsan süfrələri təşkil olunur. Bundan əlavə, mühüm dini mərasim, bayramlarda çoxsaylı mömin insanların, şəhər sakinlərinin heç bir fərq qoyulmadan könüllü surətdə qanvermə aksiyalarında iştirak etməsi isə xüsusilə təqdirəlayiq əməldir.

Gəncənin tarixən birgəyaşayış mədəni ənənələrinin qorunduğu şəhərlərdən olduğunu sübut edən məhəllələrdən biri də Səbzəvad olmuşdur. Burada mövcudluğunu müasir günümüzdə qədər davam etdirən qədim Səbzikar qəbiristanlığı xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir.

1968-ci ildə ölkəmizin yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarix-memarlıq abidələri siyahısına daxil edilmiş Səbzikar qəbiristanlığı bu baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malik maddi mədəniyyət nümunəsi, açıq səma altında muzey kimi dəyərlidir. Gəncə Səbzikar qəbiristanlığının qəbirüstü abidələri, bir-biri ilə oxşar xüsusiyyətlərinin mövcud olmasına baxmayaraq, heç bir türbə yaxud türbə-sərdabə digərinin memarlıq nöqtəyi-nəzərdən üslubunu təkrar etmir.

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Gəncə Səbzikar məzarlığı ərazisində mövcud olan qəbir və məzar abidələrinin bir çox qisminə nəinki yalnız Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində, hətta dünyanın əksər ərazilərində təsadüf olunmur.

Bu təkrarsız və bənzəri olmayan unikal maddi-mədəniyyət nümunələri o qədər səciyyəvi, eyni zamanda, fərqli xüsusiyyətlərə, sənətkarlıq elementlərinə sahibdir ki, onları vahid bir təsnifatda qruplaşdırmaq da asan deyildir.

Müasir ombudsman - insan hüquqları üzrə müvəkkil təsisatının yüzilliklər ərzində mövcud olduğu Gəncə şəhərində ağsaqqal nəsihətinə, valideyn məsləhətinə ehtiram həmişə müqəddəs vəzifə, amal kimi nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür.

Bu səbəbdən də əcdadlarımızın mədfəni-əbədiyyata qovuşduğu məkan hesab olunan məzarlıqların mühafizə edilməsi, valideynlərin uyuduğu məkanlara ehtiramla yanaşılması dahi Nizami yurdu Gəncədə ən mühüm, sabit ənənələrdən hesab olunur. Qədim tarixə malik olan Gəncənin İmamzadə, Səbzikar kimi daha böyük qəbiristanlıqları ilə yanaşı, hələ ilk orta əsrlər mərhələsindən etibarən XX əsrə qədər mövcudluğunu və əsas səciyyəvi şəhərsalma xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamış hər bir məhəllənin ayrıca qəbiristanlıq sahəsinin xüsusi ehtiramla qorunması bir daha qeyd edilən vacib etnoqrafik mülahizəni sübuta yetirir (Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı, 11).

Tədrisən XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri, xüsusilə də 1920-ci ildən sonra Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin süquta uğraması və ölkəmizin Sovetlər birliyi tərəfindən işğalından sonrakı mərhələlərdə əksər məhəllə qəbiristanlıqları müxtəlif bəhanələrlə sökülməyə məruz qalmış, özünün yerini yol qovşaqları, ayrı-ayrı tikintilərə vermişdir.

Bununla yanaşı, eyniadlı Səbzəvad məhəlləsinin tarixi ərazisinə daxil olmuş və Gəncə şəhərinin sonuncu yerdəyişməsindən sonrakı mərhələsinin təqribən beş yüz illik dövrünü özündə ehtiva edən Səbzikar

qəbiristanlığındakı məzarların müəyyən qismi müasir dövrümüzdə qədər mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Qeyd olunan qəbir abidələrinin sənətkarlıq, tikinti quruluşu baxımından yekcins olmayan nümunələrini bir sıra səciyyəvi cəhətləri baxımından təsnif və tədqiq etmək daha məqsəduygundur (Hasanov, 2018, 55-59).

Tolerantlıq mədəniyyətinin təşəkkülündə Gəncənin tarixi məhəllələrinin mənəbə kimi dəyəri

Əsrlər boyu Gəncə şəhərinin İmamlı, Səbzəvad, Əttarlar, Zərrabi kimi ənənəvi məhəllələrində birgəyaşayış mədəniyyətinin təşəkkülü üçün münbit şərait mövcud olmuşdur. Bu tarixi həqiqəti qeyd edilən şəhərsalma vahidlərinin tərkibində müasir günümüzdə qədər qorunub saxlanılmış abidələr, İmamzadə türbə-kompleksi, Səbizkar qəbiristanlığı, Şəhidlər xiyabanında yerli əhali ilə yanaşı rus, ukrayna, belarus, yəhudi və hətta İspaniyada ötən əsrin 30-cu illərinin sonlarında baş vermiş vətəndaş müharibəsi zamanı Gəncə şəhəri 30 sayılı orta məktəbdə fəaliyyət göstərmiş təyyarəçilər məktəbində təhsil almış milliyyətə ispan, macar, rus və digər millətlərdən olan aviatorların məzarlarının qorunub saxlanılması təsdiq edə bilər.

Gəncə sakinlərinin “Səviskar” adlandırdıqları və yerli sakinlərin qədim tarixi mərhələlərdən qaynaqlanan ləhcəsində adı məhz bu cür səslənən unikal qəbiristanlığın ərazisində tarixən formalaşmış və müasir sahəsinə daxil olan məzar abidələrinin bənzərsiz sənətkarlıq və memarlıq xüsusiyyətləri, həmçinin epitafik baxımdan diqqətəlayiq daş kitabə nümunələri Səbizkarın tarixi keçmişindən soraq verir.

Eyni zamanda, burada olan müxtəlif məzarların tarixi nümunə, maddi mədəniyyət abidəsi kimi səciyyələndirilməsi zamanı bir deyil, bir neçə mühüm məsələyə diqqət yetirilməsi tələb olunur. Belə ki, Gəncə Səbizkar qəbiristanlığını digər çoxsaylı oxşar məkanlardan fərqləndirən ən ümdə xüsusiyyətlərindən biri burada yalnız qəbirlərin mövcud olması deyil, həm də ilk baxışdan sadəcə qəbir kimi adlandırılması təbii təsir bağışlayan, lakin elmi cəhətdən fərqli istilahlarla adlandırılması doğru hesab edilən təkrarsız maddi mədəniyyət nümunələrinin günümüzədək mühafizə olunmasıdır.

Qeyd edilən qəbirlərlə yanaşı, Səbzikarda çoxsaylı qəbirüstü abidələrə də təsadüf edilir. Bəhs olunan qəbirüstü abidələr bir sıra cəhətləri baxımdan qəbir nümunələrindən seçilir və ayrıca sənətkarlıq, eyni zamanda memarlıq nümunələri olaraq təsnif edilməsi məqsəduyğundur. Səbzikar qəbiristanlığında mövcud olan və çox mühüm tarixi mənbələr kimi dəyərləndirilən digər bir qism maddi mədəniyyət nümunələri isə məzarlar və məzarüstü abidələrdir.

Doğrudur, ilk baxışda qəbir və məzar və yaxud da qəbirüstü, məzarüstü abidə ifadələri işlədilərkən sanki eyni xüsusiyyətlərə malik olan maddi abidələrin nəzərdə tutulduğu güman edilə bilər. Amma məhz tarixi-etnoqrafik, həmçinin bir sıra sənətkarlıq cəhətləri, bədii memarlıq, dekorativ-tətbiqi xüsusiyyətləri sayəsində yuxarıda adları sadalanan abidələrin bir çox oxşar cəhətlərə sahib olması ilə yanaşı, ayrı-ayrı sənətkarlıq fərqləndirici elementləri baxımından bir-birindən kifayət qədər seçildiyi üzə çıxır (Гасанов, 2020, 119-120).

Gəncə Səbzikar məzarlığının, bu müqəddəs məkanın - əsrlər boyu şəhər sakinlərinin dəyişməz ziyarətگاهی olan ərazinin tərkibinə daxil olan və əsasən qəbiristanlığın tarixi baxımdan ən qədim məzarları hesab edilən nümunələri yalnız İslam - müsəlman mədəniyyəti ənənələrinin, o cümlədən qəbirüstü xatirə abidələrinin inşa edilmə xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməklə kifayətlənməmişdir. Bəhs olunan dəyərli epitafiya nümunələri – qədim qəbir və məzarlar üzərində təsvir, həmçinin yazı elementləri, eləcə də qəbir abidələrinin forma və hazırlanma texnologiyasında minilliklərə istinad edən, həmçinin Azərbaycan ərazisində islam dininin yayılmasından əvvəlki tarixi mərhələlərdə mövcud olan və inkişaf edən yerli, milli memarlıq, sənətkarlıq ənənələrinin tətbiq edildiyi nəzərdən qaçmamalıdır.

Çünki Səbzikar kompleksi məzarlarının tədqiq olunan bu nisbətən daha qədim nümunələri aşkar surətdə özündə Gəncənin yerli Aran memarlıq məktəbinin çoxəsrlik dəyərli sənətkarlıq cəhətlərini əks etdirir (Salamzadə, 1977, 65-68).

Bir çox ənənəvi milli bayramlarımızın qeyd olunduğu vaxtlarda Gəncə sakinləri qohum-əqrəbalarının, vəfat etmiş ailə üzvlərinin məzarlarını baş çəkərkən müvafiq bayramın mühüm göstəricilərini, atributlarını özləri ilə gətirir, qəbirlərin üzərinə əklil, gül-çiçək dəstələri ilə yanaşı, səmənə kimi milli ənənələrimizi əks etdirən əşyaları da qoymaqla bir növ əski tarixi mərhələlərdən qaynaqlanan inam və etiqadlarımızı nümayiş etdirmiş olurlar.

Bir məqama xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir ki, Gəncə Səbzikar qəbiristanlığı kimi digər mühüm ziyarətgahlarımız, ehtiram bəstənilən məkanlarımız, o cümlədən də burada inşa edilmiş abidələrimizdə, müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələrimizdə rast gəldiyimiz bu cür əski adət və ənənələrimiz heç vaxt bütperəstlik, politeizm (çoxallahlıq) ilə əlaqələndirilə bilməz. Çünki əcdadların ruhuna, heyvan və bitkilərə, həmçinin ayrı-ayrı təbiət abidələrinə sitayişə ehtiva edən fetişizm, totemizm və animizm kimi primitiv, bəsit dini təsəvvür sistemlərindən fərqli olaraq, bizim əcdadlarımız hələ eradan əvvəl IV-II minilliklərə aid çox saylı maddi tapıntıların da sübut etdiyi kimi, təkallahlıq təcəssüm etdirən tanrıçılıq (yaxud göy tanrı dini), zərdüştlük, atəşperəstlik kimi dini etiqadlara əsaslanmışlar.

Məhz bu səbəbdən də islam dininin qəbulundan sonrakı tarixi mərhələlərdə də müasir dövrümüzdə olduğu kimi, islamdan əvvəlki milli-mənəvi dəyərlərimiz, islami, dini ənənələrimizlə birgə vəhdət şəklində inkişaf etmiş və nəsil-dən-nəslə ötürülərək mühafizə edilmişdir. Eyni zamanda, Gəncə Səbzikar qəbiristanlığı, İmamzadə türbəsi kimi qədim tarixə malik ziyarətgah əhəmiyyətinə malik olan məkanlarımızda islami dəyərlərlə milli-mənəvi ənənələrimizin üzvi surətdə bağlılığının təcəssümü olan qəbir və qəbirüstü xatirə abidələri digər çox mühüm bir tarixi həqiqəti diqqətə çatdırmış olur.

Belə ki, VII-VIII əsrlərdə qüdrətli imperiya yaratmış və olduqca geniş əraziləri tabe edən və Azərbaycan ərazisinə gəlmiş ərəblər ilk dəfə olaraq onların heyrətinə səbəb olmuş məsələlərlə üzləşmişlər. Belə ki, onlar ilk dəfə olaraq çox vətənpərvər, cəsur insanların inadkar müqaviməti ilə baş-baş qalmışdırlar. Bundan əlavə, ərəblər özlərindən qat-qat daha üstün mədəni dəyərlərə sahib olan əcdadlarımızın yaratdıqları abidələr qarşısında heyran olmuşlar.

Ən azı beş min illik dövlətçilik tarixinə malik olan xalqımızın bu zəngin idarəçilik təcrübəsindən hələ uzun müddət ərzində bəhrələnməmişlər. Yuxarıda sadalanan ənənələr, öz növbəsində yalnız Səbzikar tarixi – memarlıq kompleksində dövrümüzdə qədər qorunub saxlanılmış qəbir abidələrinin tarixi – xronoloji cəhətdən aid olduğu XVII – XVIII əsrlər mərhələsində mövcud olmuş və məzarların inşasında tətbiq olunan sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşmır. Təqdirəlayiq haldır ki, bəhs edilən qəbir və qəbirüstü abidələrdə özünü büruzə verən milli sənətkarlıq, yerli memarlıq xüsusiyyətləri Azərbaycanın ənənəvi mədəniyyətinin vahid

bir özülə, təmələ istinad edən, lakin ayrı – ayrı tarixi mərhələlərdə tədricən formalaşmış və inkişaf etmiş ən mütərəqqi cəhətlərindən qaynaqlanmışdır.

Nəticə

Azərbaycan ərazisində VII-VIII əsrlərdən etibarən islam dininin yayılması nəticəsində artıq bəhs olunan mərhələlərdən, xüsusilə də IX əsrdən başlayaraq Gəncə kimi möhtəşəm şəhər mədəniyyəti mərkəzlərində də, müvafiq olaraq müsəlman qaydasında yeni dəfn etmə adəti formalaşmağa başlamışdır (Nemət, 1992, 74-80).

Bu tarixi prosesin qanunauyğun nəticəsi olaraq müsəlman dəfn etmə adəti ilə birlikdə yeni tip qəbir və xüsusilə də qəbirüstü xatirə abidələrinin də yayılması tədricən geniş miqyas almışdır. Bəhs olunan qəbirüstü abidələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Sarkofaq tipli qəbir abidələri, baş daşları və sinə daşları (Гасанов, 2020, 120). İstər sarkofaq – sərdabə, istərsə də başdaşı və sinədaşı olan qəbir və qəbirüstü xatirə abidələri üçün mühüm hesab edilən səciyyəvi cəhətlərindən biri onların quruluşu ilə yanaşı, üzərində ərəb əlifbası ilə epitafiya, həmçinin oyma və qabartma üsulu ilə nəbati, eyni zamanda həndəsi naxışların həkk edilməsi olmuşdur. Bu cür fərqli, xüsusilə də qabarıq olması ilə seçilən (daha doğrusu, burada relyefli, relyef səciyyəvi təsvirlər, naxış elementləri nəzərdə tutulur) və bəhs edilən ilk orta əsrlər mərhələsi üçün yeni hesab edilən məzarların, qəbir və qəbirüstü xatirə abidələrinin islam dininin yayıldığı olduqca böyük bir coğrafi arealda geniş surətdə tətbiq olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan ərazisində, xüsusilə də Gəncə kimi daim mədəniyyət mərkəzi olaraq mövqeyini qoruyan şəhərdə minilliklərə istinad edən ənənələr əsasında inkişaf etmiş dini və milli dəyərlər dəfn adətlərindən də yan keçməmişdir. Nəticədə isə çoxəsrlik sənətkarlıq, memarlıq ənənələrimiz VIII-IX əsrlərdən etibarən müsəlman dəfn adət və mərasimlərinin də zənginləşməsi, yeni xüsusiyyətlərin qədim ənənələrə istinad edilməsi şərti ilə qəbir abidələrinin inşası prosesinə sirayət etməsinə şərait yaratmışdır (Nemət, 1992, 70-71).

Bundan əlavə, Səbzikar məzarlığında rast gəlinən çoxsaylı abidələrin də yeraltı Gəncədən aşkar olunmuş ayrı-ayrı maddi mədəniyyət nümunələri ilə qarşılıqlı elmi-müqayisəli təhlilinin aparılması nəticəsində həm bəhs edilən abidələrin dəqiq xronoloji dövrləşdirilməsi həyata keçirilə bilər, eyni zamanda Səbzikardakı məzarüstü xatirə abidələrinin üzərində əks etdirilmiş müxtəlif aşkar və kosmoqonik, tarixi əhəmiyyətə malik, ilk

baxışda tam açıqlanması mümkün olmayan dərin məzmunlu təsvirlərin izahının mümkünlüyü üzə çıxmış olar (Mustafayev, 2011, 17).

Gəncə Səbzikar abidəsinin nümunəsində məhz yerli ənənələr əsasında təşəkkül tapmış və tədrici inkişaf sayəsində ümumdünya və eyni zamanda ümumislam mədəniyyətinin zənginləşməsində Gəncənin, ümumiyyətlə Azərbaycan xalqının çox yüksək, müstəsna rolunu aşağıdakı mühüm müddələrlə təsbit etmək və ilk dəfə elmi ictimaiyyətə çatdırmaq mümkündür. Əvvəla, Səbzikar qəbiristanlığında günümüzədək qorunub saxlanılmış və inşa edilmə tarixi XVIII-XIX əsrlərə təsadüf edən qüləvari formalı günbəzə sahib türbələrin tikilmə üslubu, inşat keramikasının zərgər dəqiqliyi ilə tətbiq olunması. Bəhs olunan sənətkarlıq və memarlıq üsulunun geniş şəkildə istifadə edilməsi ilk orta əsrlər mərhələsi, xüsusilə də IX-XII əsrlərdə yüksək intişar tapmışdır. Amma Gəncə üçün səciyyəvi hesab olunan kərpiclə inşa üslubu daha qədim tarixi mərhələlərə aid maddi tapıntılarda üzə çıxarılmışdır.

Məhz minilliklər ərzində Gəncə üçün səciyyəvi sənətkarlıq və eyni zamanda memarlıq ənənəsi kimi dəyərləndirilən məşhur “Qızıl kəsişmə” kərpic inşası Səbzikar tarixi-memarlıq abidəsinin çoxlu sayda məzarları və xüsusilə də məzarüstü abidələrində, türbə-sərdabələrində əyani surətdə mühafizə edilmişdir.

Gəncə Səbzikar qəbiristanlığının çoxəsrlik tarixə malik məzar abidələrinin elmi əsaslarla tədqiqi sayəsində şəhərdə multikultural dəyərlərin, tolerantlıq ənənələrinin yeni mənbələrə istinadən daha müfəssəl öyrənilməsi mümkündür.

Artıq Azərbaycanda islam dininin qəbul edildiyi və əhalinin əksər qisminin müsəlman olaraq ictimai həyatı və məişətində bu qaydalarla yaşadığı orta əsrlər mərhələsinin istər ilk orta əsrlər, istər inkişaf etmiş orta əsrlər, istərsə də son orta əsrlər dövrlərində əski türk ənənələrinin əsas mədəni, mənəvi, əxlaqi və o cümlədən də dini – ideoloji cəhətləri mühafizə edilirdi.

Heç şübhəsiz ki, Gəncə şəhərində müasir dövrümüzdə qədər qorunub saxlanılmış iyirmiyyə qədər qədim məscid, çoxsaylı türbələr, iki məqbərə, İmamzadə abidəsi, nəsil-şəcərə sərdabələri kimi islam mədəniyyətinə aid yerli memarlıq inciləri ilə yanaşı, islamaqədərki dövrə aid alban məbədləri, kilsələr, həmçinin XIX əsrdə inşa edilmiş xristian və iudaizm dinlərinə aid abidələr də mövcuddur (Əhmədov, 2007, 56-59).

Ölkəmizin qərb bölgəsindəki ən qədim pravoslav kilsələrindən biri olan Aleksandr Nevski adına Gəncə şəhərinin Dab-baqlar məhəlləsində yerləşir və müasir dövrümüzdə qədər xristian möminlər burada dini ayinlərini yerinə yetirir, mühüm tarixi tarixləri və bayramlarını qeyd edirlər. Bu qədim məbəd mühüm tarixi və memarlıq abidəsi kimi qorunur, şəhər sakinləri pravoslav möminlərə hörmət və ehtiramla yanaşırlar. Burada ölkəmizin Qərb regionunun sayca ən böyük pravoslav icmasının nümayəndələrinin dini, ictimai və sosial-mədəni baxımdan fəaliyyətlərinin təşkili üçün bütün zəruri şərait yaradılmışdır.

Ardıcıl, fasiləsiz olaraq nəşildən – nəslə ötürülən ənənələrin, dəyərlərin unudulmaması sayəsində qədim tarixi köklərə əsaslanan milli, dini dəyərlərimiz yalnız feodal münasibətlərinin mövcud olduğu orta əsrlər mərhələsində deyil, yeni dövr mərhələsi – XIX əsr və ondan sonrakı dövrlərdə də yaşadı. Təqdirəlayiq haldır ki, tədricən Gəncə şəhərinin çoxsaylı tarixi məhəllələri şəhərsalma vahidləri kimi sıradan çıxsada, burada yaşayan sakinlər müasir dövrümüzə də çoxəsrlik birgəyaşayış mədəniyyəti ənənələrini, multikultural dəyərləri, tolerantlıq ənənələrini unutmuyur, onları ləyaqətlə yaşadırlar.

Açıqlama bəyanatı

Müəllif tərəfindən hər hansı potensial marağın toqquşması ilə bağlı məlumat verilməmişdir.

Email:

el-hasanov@mail.ru

Ədəbiyyat:

- Azərbaycan etnoqrafiyası.. 3 cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb.2007. 544 s.
Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 4, iş 11.
- Гасанов Э.Л. Об изучении историко-религиозных памятников Гянджи как хранителей толерантных ценностей и мультикультурализма. Гənc tədqiqatçıların III Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, Azərbaycan universiteti, s. 2020.119-121.
- Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə:2007. Elm, 246 s.
- Geneviève Z., Danielle L., Claire K. Handbook of Multilingualism and Multiculturalism. Archives contemporaines.2011. p. 377.
- Hasanov E.L. Multidisciplinary basis of historical-ethnographic research of craftsmanship traditions in Ganja city. Warsaw: (Poland), Sp. z.o.o. "iScience".2018.100 p. ISBN 978-83-66216-02-0.
- Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science.2018. Issue 1, vol. 57, part 1, p. 9-16. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2018.01.57.2>
- Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri). Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları. Bakı, 1987, s. 37.
- Məmmədov F.N. XIX əsrdə Gəncə şəhərinin ərazisi, əhalisi və idarəsi (1868-ci ilə qədər). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1976.# 3, s. 30-37.
- Mooney C.A.Culture clash: an international legal perspective on ethnic discrimination. Ashgate Publishing, Ltd.,2011. p. 13.
- Mustafayev A.N. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: 2001.Altay, 232 s.
- Nemət M.S. Azərbaycanda pirlər. Bakı:1992. Azər nəşr, 104 s.
- Poulmarc'h M., Laneri N., Hasanov E. . Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science.2019. Issue 09, vol. 77, part 4, p. 341-345. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>.
- Пачкалов А.В. Неопубликованный клад золотых византийских и мусульманских монет из Археологического музея Гянджи. Современное состояние и перспективы развития музеев: Материалы Международной научной конференции. Баку, 2011, с. 81-82.
- Salamzadə Ə.R.. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: 1977.Maarif, 240 s.
- Smith W., Hasanov E.L.Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. 2013.Issue 11, vol., 7, p. 61-66, doi: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
- The dawn of Art. Leningrad: Aurora Art Publishers.1974.196 p.

SUMMARY

Ganja city's coexistence traditions as the sample of intercultural dialogue

Elnur HASANOV
Ganja Branch of Azerbaijan National Academy of Sciences,
Ganja, Azerbaijan

Tolerance heritage of ancient quarters in Ganja city was investigated from the historical and ethnographic point of view in this scientific paper. For the first time in this research, significance of tolerance culture was studied in investigation of multicultural values in Ganja city, which has an ancient and rich historical past, as well as in the formation and preservation of the traditions of a culture of peaceful coexistence - tolerance. The main characteristic features of the formation and development of multiculturalism, tolerant values over the centuries in such ancient quarters of the city as Imamly, Sebzevad, Ettarlar, Zerrabi, Ozan, etc. were also investigated.

The construction and preservation of such important material and cultural monuments as mosques, an Orthodox church, the German Lutheran church, Albanian temples - monuments of the pre-Islamic period in Ganja have been studied as the main indicators of the traditions of a culture of peaceful coexistence - tolerance in this ancient city. In article have been noted some statistics on the ethnic composition of the city population based on scientific documents. In addition, on the basis of undeniable arguments and facts, scientific sources, the importance of the existence for centuries of such residential quarters as the quarter (corner) of Jews, a separate residential area of Lezghins, Lahijes, etc. along with the local historical quarters of Ganja is proved.

Key words: *Tolerance culture, Ganja, Azerbaijan, multiculturalism, quarter, urban culture*

РЕЗЮМЕ**Традиции толерантности в Гяндже пример
межкультурного диалога**

Эльнур ГАСАНОВ
Гянджинское отделение Национальной Академии Наук
Азербайджана, Гянджа, Азербайджан

Многовековые традиции толерантности в жилых кварталах города Гянджи в данной научной работе были исследованы с историко-этнографической точки зрения. Значение древних и богатых исторических памятников, а также формирование и сохранение традиций культуры мирного сосуществования - толерантности в Гяндже были впервые изучены на основе различных письменных источников, научных работ, архивных документов и исторических источников. Также были исследованы основные характерные черты формирования и развития мультикультурализма, толерантных ценностей в течение веков в таких древних кварталах города как Имамлы, Себзевад, Эттарлар, Зерраби, Озан и др. Возведение и сохранение до сих пор таких важных материально-культурных памятников как мечети, православный храм, немецкая – лютеранская церковь, албанские храмы – памятники доисламского периода в Гяндже были изучены как основные показатели традиций культуры мирного сосуществования - толерантности в этом древнем городе. В статье были отмечены отдельные статистические данные о национально-этническом составе населения города на основе научных документов. Кроме того, на основе неоспоримых аргументов и фактов, научных источников доказывается значение существования в течение веков таких жилых кварталов как квартал (угол) евреев, отдельный жилой массив лезгинов, лагиджов и др. наряду с местными историческими кварталами Гянджи.

***Ключевые слова:** Культура толерантности, Гянджа, Азербайджан, мультикультурализм, кварталы, городская культура.*

**ELM VƏ İNNOVATİV
TEKNOLOGİYALAR
JURNALI**